

Əfzaləddin ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: efzeleddinesger@gmail.com

Orcid - 0000-0003-4352-6267

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.121>

BÖYÜK TÜRKMƏNLƏR VƏ MÜASİR TÜRK XALQLARI

Açar sözlər: türkman, oğuz, etnos, etnonim, etnik sistem

SUMMARY

Great Turkmans and modern turkic nation

From the Middle Ages to recent times, various opinions have been expressed about the turkman name, its meaning and origin, as well as the origin of the nation. The idea that the turkman ethnonym appeared after the oghuzs accepted Islam creates the impression that the turkmans appeared on the stage of history after the oghuzs accepted Islam. However, this ethnonym existed before or in parallel with the formation of oghuz as an ethno-political union.

Every ethnos is dynamic by nature, and the turkmans were no exception in this regard. Apart from the oghuzs, the inclusion of villages and oymags from other Turkic ethnic groups is confirmed by both historical, ethnographic and linguistic facts.

Apparently, the turkmans existed as an ethnos at least 200 years before the oghuzs converted to Islam, and this ethnos included villages and oymags from Turkic ethnic groups. However, starting from the 10th century, the oghuzs accepted Islam and joined the turkmans, which played an important role in the fate of this ethnic group. The influx of oghuzs into the turkmans to the point that the prevalency of the oghuzs in the turkman world was much higher than the prevalency of the villages and oymags belonging to the remaining ethnic groups. Quantitative change as usual has shifted to qualitative change. That is, the quantitative majority of the oghuzs within the new ethnos determined the nature of the new ethnic system.

Oghuz tribes played a major role in the formation of the ethnos, so the turkman language was formed on the basis of the Oghuz language. However, the composition of this ethnos, as it is said, includes, apart from the oghuzs, kipchaks, karluks, uygurs, khalajs, etc. villages from ethnic groups of Turkic descent also participated. This event did not leave an impact on the turkman language.

The turkmans took dozens of nations and turned into a superethnos in the large geographical area where they spread. Dozens of states established in these areas, including the Great Seljuk Empire, the Kharazmshah Empire, the Ottoman Empire, the Garagoyunlu and Aggoyunlu states, are the product of the political intelligence of the great turkman nation.

There is no nation between the modern kyrgyz and ancient kyrgyz, kazakhs and ancient kipchaks, uzbeks and ancient karluks, uighurs, Kazan tatars and ancient bulgarians, kipchaks. As for turkmans stand between the turks of Turkey, the turks of Azerbaijan, and the turkmen of Turkmenistan and the oghuzs.

Key words: turkman, oghuz, ethnos, ethnonym, ethnic system

РЕЗЮМЕ

Великие тюркмены и современные тюркские народы

От средневековья до недавнего времени высказывались различные мнения о названии тюркман, его значении и происхождении, а также о возникновении народа. Представление о том, что этноним тюркман возник после принятия огузами Ислама, создает такое впечатление, тюркмены вышли на сцену истории после того как огузы приняли Ислам. Однако этот этноним существовал до или параллельно с возникновением огузов как этнополитического единства.

Каждый этнос по своей природе носит динамичный характер и тюркмены в этом отношении не стали исключением. Помимо огузов, включение в состав тюркман, отделившихся от других сел и деревень, тюркских этносов подтверждается как историческими, этнографическими, так и лингвистическими фактами.

Очевидно, тюркмены существовали как этнос как минимум за 200 лет до принятия огузами Ислама, и этот этнос включал в себя села и деревни этносов тюркского происхождения. Однако, начиная с X века, принятие огузами Ислама и присоединение к тюркманам сыграло важную роль в судьбе этого этноса. Приток огузов в состав тюркман привел к тому, что вес огузов в тюркманском мире стал намного тяжелее веса сел и деревень, принадлежащих остальным этносам. Количественное изменение, как всегда, перешло в качественное. То есть количественное преобладание огузов в составе нового этноса определило характер новой этнической системы.

Поскольку огузские племена сыграли основную роль в формировании этноса, на основе огузского языка сформировался *тюркманский язык*. Однако в состав этого этноса, исходя из вышесказанного, кроме огузов входили кипчаки, карлуки, уйгуры, халаджи и др., а также села и деревни, состоящие из этнических единств тюркского происхождения. Это событие не обошлось без влияния на язык тюркман.

Тюркмены, в своей обширной географии включив в себя десятки народов, стали суперэтносом. Десятки государств, основанных на этих территориях, в том числе Великая Сельджукская Империя, Империя Хорезмшахов, Османская Империя, государства Аггоюнлу и Гарагоюнлу, является продуктом политического разума великого тюркманского народа.

Современные и древние киргизы, казахи и древние кипчаки, узбеки и древние карлуки, уйгуры, казанские татары, древние болгары, кипчаки и т.д. несмотря на то, что между ними нет никакой нации, тюркмены стоят между тюрками Турции, азербайджанскими тюрками, туркменскими туркменами и огузами.

Ключевые слова: тюркман, этнос, этноним, этническая система

Türkmanlar. Orta əsrlərdən son dövrlərə qədər türkman adı, onun mənası və mənşəyi, eləcə də xalqın yaranması haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Görək, məsələ hansı şəkildə dəyərləndirilir.

ETNONİM VƏ ETNOSLA BAĞLI YOZUMLAR. Artıq deyildiyi kimi, orta əsr müəllifləri oğuzların *türkman* adlanmasına etnik məzmun vermirdilər və bu hadisəni bir xalqın yeni adı kimi anlayırdılar. Məsələn, Rəşidəddin (XIII-XIV) məsələyə “Oğuzların hamısına indi türkman deyirlər” şəklində münasibət bildirir (1, 75). Orta əsr müəllifləri oğuzların *türkman* adlanmasını dini-mədəni və antropoloji müstəvidə yozurdular. Elmə məlum olduğu dərəcədə belə bir cəhd ilk dəfə Biruni (X) tərəfindən göstərilib. Müəllif yazır: “Türk oğuzlardan hansı İslamı qəbul edib müsəlmanlara qarışırdısa, onlarla o birilər arasında tərçüman olurdu. Belə ki, nə vaxt hansısa oğuz İslamı qəbul edirdisə, oğuzlar deyirdilər: “o, türkman oldu”, müsəlmanlar isə deyirdilər ki, onların arasına türkman gəldi, yəni türkə bənzər”(2, 89). Əslində, Biruni burada *türkman* etnonimi haqqında öz zamanında yayılmış fikirləri özünəməxsus şəkildə ümumiləşdirməyə çalışıb. Birincisi, müəllif sözügedən etnonimi orta əsrlərdə etnik anlam daşıyan *tərçüman* sözü ilə qarşılaşdırır. S.Ağacanov bu qarşılaşdırmadan yararlanaraq *türkman* etnoniminin *tərçüman* etnonimindən yaranması fikrini ortaya atır. Türkmanların ikidilli olması fikri də buradan doğur(3, 12-19). Qeyd edək ki, müəllifin *türkman* etnonimi və uyğun olaraq etnosun mənşəyi barədə fikri tamamilə əsassızdır. Belə ki, orta əsrlərdə sonu *man/mən* morfemi ilə qurtaran çoxlu etnonimlərlə qarşılaşırıq: *akman, karaman, kuman, kırkmən, jüzmən, dürmən, nayman* və s.

Bu misallar göstərir ki, sonu *man/mən* morfemi ilə qurtaran etnonimlər (ümumiyyətlə, sözlər) türk dilləri üçün səciyyəvidir və sözügedən etnonimin əsasında yarana bilməzdi. Ancaq mətndən görüldüyü kimi, Biruni *tərcüman* sözünü *türkman* şəklində konkretləşdirib ona “müsəlman oğuz”, “İslam dünyasına qatılmış oğuz” və ya “dindaşlarla soydaşlar arasında tərcüman” anlamı vermək istəyir və bu zaman etnonimin X əsrdə qazandığı mənadan yararlanır. Etnik adın anlamının etnosun keçirdiyi proseslərə uyğun olaraq dəyişməsinə qeyd edib, onu demək istəyirik ki, *türkman* etnoniminin “müsəlman oğuz” anlamı oğuzların X əsrdə böyük bir axınla İslamı qəbul etməsi ilə bağlı olmuşdur. Ancaq Mərvazinin (XII) etnonimi “İslamı qəbul edən oğuz”, Mehmet Nəşrinin (XV) “İslamı qəbul edən türk” (*türk-iman*) şəklində yozumundan görünür ki, etnonimin X əsrdə qazandığı mənə uzun müddət öz aktuallığını saxlamışdır. Əslində, etnonimin “müsəlman türk” anlamı, irəlidə görəcəyimiz kimi, “müsəlman oğuz” anlamından çox-çox qədimdir. Ancaq Mehmet Nəşri onu 999-cu ildə 2000 türk ailəsinin İslamı qəbul etməsi ilə əlaqələndirir(2, 91-92). Bu üzdən müəllifin etnonimə verdiyi anlamın “müsəlman oğuz” anlamından törəmə olduğunu düşünürük.

Biruni *türkman* etnoniminin o dövrdə məşhur olan başqa bir anlamını da mətnə daxil edib onu *türkmanənd* (türkəbənzər) şəklində izah edir. Etnonimin bu şəkildə yozumu M.Kaşğarlı, F.Rəşidəddin, Yazıcıoğlu Əli, Mirxond, Bahadur xan Əbülqazi və s. kimi müəlliflərin əsərlərində də təkrar olunur. Bu yozum oğuzların antropoloji cəhətdən dəyişməsi, yəni onların sifətində monqoloid cizgilərinin zəifləməsi, uyğun olaraq avropoid cizgilərinin güclənməsi ilə əlaqələndirilirdi(2, 86-94).

MÜSƏLMAN OĞUZ MƏSƏLƏSİ. *Türkman* etnoniminin İslamı qəbul edən oğuzların yeni adı olması fikri tarixşünaslıqda geniş yayılmış və demək olar ki, qəbul olunmuşdur. Qeyd edək ki, tarixdə din qəbul etməklə ad dəyişən xalq qeydə alınmamışdır. Bundan savayı, bu fikir araşdırıcını qarşıya çıxan bəzi faktlar qarşısında mat qoyur. Məsələn, S.Tolstov sonuncu oğuz yabqusunun (Əli xanın) müsəlman olmasını iddia edir(4, 92). Bu fikri Samani hökmdarının təklifi ilə 1003-cü ildə oğuz yabqusunun İslamı qəbul etməsi haqqında tarixi qaynaqlarda özünə yer tapan məlumat daha da gücləndirir(5, 43). İslamı qəbul etmələrinə baxmayaraq, Ütbinin və Qardizinin həmin oğuzları *ətrakül-quziyyə* və ya *türkani-quz* adlandırması araşdırıcını fakt qarşısında qoyur(5, 48). Tarixi araşdırmalarda *Bəlx oğuzları* adı ilə tanıtılan oğuzlara münasibətdə də eyni hadisə ilə qarşılaşırıq.

Sözügedən oğuzlar öncə Qaraxanlı dövlətinə tabe vəziyyətdə yaşayırdılar. Qarakitayların Mavərənnəhri tutması ilə bağlı olaraq onlar Səlcuqlu dövlətinə tabe oldular (6, 113; 7, 194). Onların müsəlman olması araşdırıcılarda şübhə doğurmur (7, 271). Oğuz əmirlərinin türk adı ilə yanaşı, Məhəmməd, Nəsrəddin, Mahmud, Əbdülhəmid kimi İslam mənşəli ad və soyadlar daşması bu baxımdan az şey demir. Məlum olduğu kimi, İslamı qəbul edən türklər ənənəvi adla yanaşı, bir müsəlman adı da götürürdülər(8, 30; 11, 83-84). Onların bəzi qaynaqlarda “kafir” adlandırılması haqlı olaraq siyasi səbəblərlə – Sultan Səncərə qarşı qiyam qaldırmaları ilə əlaqələndirilir (7, 271). Sultan Səncərin xahişi ilə fitva yazıb oğuzları “kafir” adlandıran ruhanilərin aqibəti bu baxımdan xüsusi mənə daşıyır. Sultan Səncər ordusuna qalib gələn oğuzlar ruhanilərin ağızına torpaq dolduraraq qətlə yetirir (7, 209-210). Beləliklə, İslamı qəbul edərək *türkman* adlanan başqa oğuzlardan fərqli olaraq, haqqında danışdığımız oğuzlar İslam dinini qəbul etməzdən öncə daşdıqları

etnik adı yaşatmaqda davam edirlər. Deməli, oğuzun “türkman olması” üçün onun İslam dinini qəbul etməsi kifayət deyildi. Məsələn, tamamilə, başqa bir hadisədən qaynaqlanırdı. Qaynaqlarda Bəlx oğuzları haqqında verilən məlumatlar məsələyə aydınlıq gətirir. İbn əl-Əsir və Hafizi Abrunun verdiyi məlumata görə, oğuzlar “uçuq” və “buzuq” adı ilə iki yerə bölünürdülər. Üçokların başında Nəsrəddin Əbu Şüca Tuti bəy, bozokların başında isə Qorqud ibn Əbdülhəmid dururdu. Bundan başqa, üçoklardan Dinar, Bəxtiyar, Arslan, Çakır, Mahmud kimi boy bəylərinin adı bəllidir (6, 113-114; 7, 186). Belə görünür ki, Bəlx oğuzları İslam dinini qəbul etsələr də, oğuz etnik sistemindən imtina etməmişdilər. Etnosun varlığı etnik sistemin varlığından, ömrü isə etnik sistemin yaşamasından asılıdır.

Etnik şüurun ifadəsi kimi etnik adın yaşaması etnik sistemin qorunması hesabına etnosun öz varlığını davam etdirməsindən qaynaqlanırdı. Buradan aydın olur ki, oğuzların (ümumiyyətlə, türklərin) İslam dinini qəbul etmələri hələ onların etnik mənada “türkman olmaları” demək deyildi. Oğuz etnik sisteminin içərisində İslamı qəbul edən oğuz, sadəcə olaraq, “müsəlman oğuz” idi və “müsəlman oğuz” ifadəsini “türkman” etnoniminin anlamı kimi yox, yalnız bu mənada işlətmək olar. Oğuzların İslam dinini qəbul etmələri “türkman olmaları” ilə nəticələnmədi. Onlar öz etnik sistemlərini qorumaqla türkman dünyasının içərisində etnoloji baxımdan subetnos olaraq varlıqlarını davam etdirirdilər. Elə bu üzdən əl-Bundari (XII-XIII) oğuz dediyi etnik qrupu “türkman tayfalarından biri”, Rəvəndi (XIII-XIV) “türkman tayfası” kimi səciyyələndirərək onları türkman dünyasından fərqləndirməyə çalışırlar (7, 269). Söhbət oğuzların türkmanlar içərisində subetnos olaraq öz varlıqlarını davam etdirmələrindən gedir. Ancaq İslamı qəbul edərək *türkman* adı daşıyan oğuzlara münasibətdə biz, tamamilə, başqa halla qarşılaşırıq.

TÜRKMANLARIN TARİX SƏHNƏSİNƏ ÇIXIŞI. Türkman etnoniminin oğuzların İslam dinini qəbul etməsindən sonra ortaya çıxması haqqında fikir belə təsəvvür yaradır ki, türkmanlar oğuzların İslamı qəbul etməsindən sonra tarix səhnəsinə çıxmışdır. Halbuki bu etnonim oğuzların bir etnosiyasi birlik olaraq yaranmasından öncə və ya onunla paralel şəkildə mövcud olmuşdur.

Türkman etnonimi tarix səhnəsinə ilk dəfə VIII əsrdə çıxmışdır. Həmin əsrdə birdən-birə Çin qaynağı “Türkman (Te-kü-monq) ölkəsi”ndən bəhs etmişdir (9, 212; 3, 12-14). Bu ölkənin harada yerləşməsi bu günə qədər aydınlaşdırılmayıb. S.Ağacanov bu ölkənin Çu çayı hövzəsindəki vilayətlərin biri olacağını düşünür (3, 17-18). Z.Toqana görə, “Türkman ölkəsi” daha geniş bir sahəni əhatə etmişdir (9, 202). Qaynaqda burada yaşayanların “yaxşı at, öküz, inək kimi heyvanlar, üzüm və başqa meyvələr yetişdirməsindən və gözəl şərab istehsal etməsindən” bəhs olunur (3, 17).

Qaynağın şahidlik etdiyi, eləcə də araşdırıcıların diqqət yetirdiyi kimi, ilk türkmanlar oturaq və yarımköçəri həyat tərzini keçirmişdir. Elə ona görə də onların karluk, qıpçaq, uyğur və s. olması haqqında bir fikir söyləmək mümkün deyil. Qədim türklər, əsas etibarilə, elat həyat tərzini keçirirdilər. Onların daşdığı etnik ad da bu həyat tərzində qurulan etnik sistemlə bağlı idi. Ona görə də elat həyat tərzindən imtina edib oturaq həyata keçənlər daim hərəkət halında olan elat dünyasından ayrı düşürdülər, yəni mənsub olduqları etnik sistemdən çıxmış olurdular. Bu halda elat dünyası öz soydaşlarını sosial məzmunlu *tat*, *təcik* kimi adlarla tanıyırdı (10, 313-314; 11, 122, 123; 12, 96-97). Ancaq oturaq həyata keçən türksoy-

lular, irəlidə ətraflı şəkildə bəhs edəcəyimiz kimi, özlərinin etnik adlarını itirdikləri üçün ümumilli adla, yəni *türk* adı ilə tanınırdılar. Bununla bərabər, haqqında danışdığımız oturaq və ya yarımköçəri əhali bu adla tanınmadı. İş ondadır ki, onlar oturaq və ya yarımköçəri olmaqla yanaşı, İslamı qəbul etmiş ilk türklər idi və onların götürdükleri *türkman* adı bu iki hadisəni ifadə edirdi. Elə ona görə də bu ad ilk vaxtlar etnik anlamı ilə yanaşı, rəmzi olaraq “müsəlman türk” anlamında da işlənirdi. İslam dinini qəbul edən oğuzun “türkman olma” şəklində ifadəsi etnonimin sonuncu anlamı ilə bağlıdır və şübhəsiz ki, VIII-XII əsrlərdə karlukların, qıpçaqların, uyğurların və s. İslam dinini qəbul etməsi də məhz deyilən şəkildə ifadə olunmuşdur. *Türkman* etnoniminin “müsəlman türk” anlamı onun o dövrdə tanrıçı türk dünyasını İslama çağırış rəmzi kimi istifadə olunduğunu göstərir. Belə məlum olur ki, “müsəlman türklər” tanrıçı türk dünyasını İslamın qəbulu yolu ilə birləşdirmək iddiasında olmuşdur. Bu mənada *türkman* etnonimi bir müddət ümumilli *türk* etnoniminin yerini tutmaq sevdasına düşmüşdür. İ.Kafesoğlu *türkman* adının siyasi termin kimi istifadə olunduğunu söyləyərkən məsələnin deyilən üzünü ifadə etmək istəmişdir. Ancaq məlum olduğu kimi, müəllif *türkman* adı ilə İslam dini arasında heç bir bağlılıq görmür.

Türkman etnonimi aid olduğu etnosun təbiətini dəqiq şəkildə ifadə edirdi. Bu adı qəbul etməklə onlar bir yandan tanrıçı türk dünyasına onun bir parçasının İslamı qəbul etdiyini bəyan edib onları da “haqq yoluna” səsleyirdilərsə, başqa yandan İslam dünyasına onun sıralarına türksoylu etnik dünyanın üzvlərinin gəlişini xəbər verir və hər iki superetnik dünyadan fərqləndirirdi.

Hər bir etnos təbiəti etibarilə dinamik səciyyə daşıyır və türkmanlar da bu baxımdan istisna təşkil etmirdi. İlk türkmanlar, çox ehtimal ki, İslam dünyasının içərisində “müsəlman türk” icması şəklində mövcud olub. Ancaq bəzi araşdırıcılar etnosun bu halını mütləqləşdirib, onu etnosun mahiyyətinə çevirirlər. Z.Toğan türkmanlarla oğuzları oturaq-köçəri prinsipi ilə diferensiallaşdırarkən onun Çin qaynağındakı halına söykənir. Bu halda orta əsrlər boyu elat həyat tərzini yaşayan türkmanların kimliyi məsələsi cavabsız qalır. Başqa bir araşdırıcının (S.Ağacanov) onların öncə oturaq və yarımköçəri halda yaşayıb, sonradan köçəri həyat tərzinə keçməsi barədə rəyi bu uyğunsuzluğu “aradan qaldırmaq” və VIII əsr türkmanlarını X-XI əsr türkmanları ilə eyniləşdirmək ehtiyacından yaranır (3, 23). Məsələyə bu şəkildə yanaşan müəllif X-XI əsrlərdə elat dünyasına məxsus türksoylu etnik qrupların İslamı qəbul edərək “türkman olması” axınını nəzərdən qaçırır. Qeyd edək ki, bu axının hesabına türkmanlar sayca o qədər çoxalmışdılar ki, VIII əsr türkmanlarının bu etnik dünyanın hansı küncündə qalmasını nə müəyyən etmək mümkündür, nə də buna ehtiyac var. Əslində, müəllifin məsələyə bu şəkildə yanaşması onun türkmanları türk və ari metisi kimi təqdim etmək niyyətinin bir parçasıdır. Qarşıya qoyduğumuz məsələnin üzərinə qayıdaq.

TÜRKMAN ETNOSİSTEMİ. Yeni etnik dünya içərisində üç oğuzdan ibarət karluk, yeddi oğuzdan ibarət kimak, səkkiz oğuzdan ibarət peçeneq, doqquz oğuzdan ibarət uyğur və ya Oğuznamənin iddia etdiyi kimi, iyirmi dörd oğuzdan ibarət oğuz etnik sistemi işləmirdi. Bu baxımdan L.Qumilyevin “yeni etnos köhnə etnosun institutlarını məhv edir” tezisi (13, 28) türkmanlara münasibətdə özünü tam mənası ilə doğruldu. Onun cazibəsi də elə bunda idi. Sosial, siyasi və iqtisadi səbəblərdən məlum və qocalmış etnosistemlərdən üz çevirən passionar qüvvələr fər-

di, ailəvi və ya obalar halında İslamı qəbul edərək formalaşmaqda olan yeni etnik sistemin içərisinə daxil olub onun bir üzvünə çevrilir və burada ellər şəklində yenidən formalaşırdılar. Ona görə də yeni etnik dünyada bu vaxta qədər nə uyğur, nə karluk, nə qıpçaq, nə oğuz, nə də başqa bir türk etnik birliyinə məlum olmayan Səlcuqlu, Yağmurlu, Gökdaşlı, Qızıllı, Balxandağlı, Təkəli, Danişməndli, Qaramanlı, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və s. kimi çoxsaylı ellər ortaya çıxdı. Oğuznamədən bizə bəlli olan oğuz boylarının türkmənlər içərisindəki halı yeni etnik sistemin xarakterini, eləcə də iki etnik sistem arasındakı fərqi anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. M.Kaşğarlıdan və Oğuznamədən bizə bəlli olan oğuz boylarının əksəriyyətinin adı ilə türkmənlər içərisində də qarşılaşırıq. Ancaq oğuz boyları yeni etnik dünyanın hər tərəfinə səpələnmiş vəziyyətdədirlər. Onların adları müxtəlif türkmən elləri içərisində başqa oğuz və hətta qeyri-oğuz boylarla birgə çəkilir. Başqa sözlə, burada kayı, bayandır, salur, yazır və s. kimi qəbilə birlikləri yox idi. Salur və yazır kimi bəzi türkmən ellərinin “oğuz zəmanında” daşdığı adlarla tanınması bizi çaşdırmamalıdır. Belə ellər həm tərkibinə, həm də etnik sistem içərisində yerinə görə oğuz salurundan, yazırından və s. əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Məsələyə diqqət yetirən F.Sümer bu hadisəni boyların obalarının və qollarının müxtəlif zamanlarda məlum bölgələrə gəlməsi və iqtisadi-siyasi səbəblər üzündən yenidən ayrılması şəklində dəyərləndirir (6, 238). Əlbəttə, boylara məxsus obaların, tirələrin parçalanması, bir türkmən elindən, başqa türkmən elinə keçməsi və ya tabe olduğu dövlətlərin onları zəiflətmək məqsədi ilə parçalaması halları etnosun bütün tarixi boyu davam etmişdir. Ancaq oğuz boylarının türkmənlər içərisində səpələnmiş vəziyyətdə olması onların bu etnik sistemin içərisinə ailələr, obalar, tirələr şəklində girməsi ilə bağlıdır. Gəlin unutmayaq, türkmən etnik sistemi qocalmış etnosistemlərdən üz çevirən passivləşən qüvvələrin hesabına yaranmışdı. Bu qüvvələr fərdlər, ailələr, obalar, tirələr şəklində oğuz etnik sistemindən üz çevirib yeni etnosun içərisinə daxil olmuş və burada birləşərək yeni ellər yaratmışdılar. Elə daxil olan oba və oymaqların nəinki hansı boydan olması və hətta karluk, qıpçaq, xələc kimi etnik birliklərdən olması elə bir əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan Səlcuq elinin, əsas etibarilə, oğuz və qıpçaqlardan təşkil olunması və bu elə *kucat* və *çıqraq* kimi tayfaların qatılması haqqında tarixi məlumatlar az şey demir (14, 202).

Türkmənlərin içərisinə oğuzlardan savayı, başqa türksoylu etnik birliklərdən qopan oba və oymaqların qatılması həm tarixi, həm etnoqrafik, həm də dil faktı ilə təsdiq olunur. Belə etnik qruplardan biri karluklardır. M.Kaşğarlı karluklar haqqında “oğuzlardan ayrılır”, “oğuzlar kimi türkməndir” deyərək bu gerçəyi ifadə etmək istəmişdir. Bununla yanaşı, müsəlman olan oğuzların, karlukların, “və başqalarının” X əsrdə yanaşı, eləcə də qarışıq yaşaması və üstəlik qəza yürüşlərinə getməsi haqqında tarixi qaynaqlarda (İbn Hövqəl, İstəxri) məlumatlar var (14, 75-76). Qeyd edək ki, İslamı qəbul edib qəza yürüşlərinə gedən oğuz, karluk “və başqalarının” “türkmən olmasına” heç bir şübhə yeri yoxdur. Sadəcə olaraq, qaynaqlar yeni etnik dünyanın üzvlərini onların köhnə adı ilə adlandırır və bu hal yuxarıda deyilən səbəblərlə bağlıdır. Müasir etnoqrafiya da türkmənlərin içərisində karluk varlığını təsdiq etməkdədir. Türkmənistan türkmənləri içərisində *karluk* adlı tayfanın varlığı, Anadoluda *karluk* etnonimi ilə bağlı yer adları, eləcə də bu bölgədə karluklara məxsus çadır tipinin yayılması deyilən hadisəyə şahidlik edir (13, 44-45).

Tarixi qaynaqlarda türkmanların içərisində xələc, kanqlı və başqa türksoylu etnik qruplardan qopmuş oba və oymaqların olması haqqında məlumatlar da az deyil (14, 253; 7, 126-127, 194). Ancaq araşdırıcılar ənənəyə uyğun şəkildə türkmanları oğuzlara bərabər tutduğu üçün sözügedən etnik qruplardan olan oba və oymaqları türkman xalqının bir parçası kimi deyil, daha öncə aid olduğu etnik dünyanın mənsubu kimi təqdim edirlər. Məsələn, araşdırıcının “Aral və Xəzər ətrafında oğuz və türkman qrupları kanqlı və qıpçaqlarla qarışıq yaşayırdılar” (14, 253) cümləsi belə bir düşüncənin məhsuludur. Türkmanların etnik tarixinə həsr olunmuş araşdırmalarda buna bənzər ifadələrlə tez-tez qarşılaşmaq olar. Məsələyə başqa münasibət də mövcuddur. Türkmanlar arasında müxtəlif etnik qrupların varlığını görə Z.Gökəlp onun etnik mahiyyət daşdığını inkar edir və bu hadisəni ellər və qövmlər toplusu kimi dəyərləndirir (15, 36). Məsələnin nə yerdə olduğunu anlamaq üçün bugünkü başqırd tayfalarının sırasında qarşımıza çıxan *türkman-qıpçaq* etnonimi açar ola bilər (16, 183). Şübhəsiz ki, sözügedən uruq *türkman* dediyimiz superetnosdan qoparaq başqırdların tərkibinə qatılmışdır. Maraqlıdır ki, R.Kuzeyev *törökpen* (türkmən) başqırd uruğunun Türkmənistan türkmənlərinin deyil, “oğuz-türkmən”lərinin, yəni bizim *türkman* dediyimiz xalqın bir qəlpəsi sayır (16, 183-184). *Türkman-qıpçaq* uruğuna münasibətdə də biz eyni halla qarşılaşırıq. Bu halda *türkman-qıpçaq* etnoniminin türkman qıpçağını başqa qıpçaqlardan fərqləndirmək üçün ortaya çıxdığını görmək o qədər də çətin deyil. M.Kaşğarlının karlukların, xələclərin türkman olması haqqında qeydini yada salsaq, oğuzların, karlukların, kanqlıların, uyğurların, xələclərin və s. türkmanların tərkibinə qatılan hissəsinin uyğun şəkildə fərqləndirilməsini qətiyyətlə söyləmək mümkündür.

Türkmanların etnik tərkibi adı çəkilən etnik qruplardan olan oba və oymaqlarla tamamlanmır. Şübhə yoxdur ki, bu möhtəşəm etnosun tərkibinə onun yaranmasından çox-çox əvvəllər mövcud olmuş başqa türksoylu etnik qruplardan da oba və oymaqlar qatılmışdır. Ancaq deyilən müstəvidən türkmanların etnik tərkibi öyrənilmədiyi üçün bu barədə qəti bir fikir söyləmək çətinidir. Bununla yanaşı, bu günün onomastikasına ötəri bir nəzər salsaq, orada, *töles* Göytürk dövlətində hərbi-inzibati bölgənin adıdır. İmperiyanın şərqində yerləşən imtiyazlı tayfalar belə adlanırdı (17, 23-25). *Niqü* Göytürk dövlətini quran Aşina soyuna məxsus uruqdur (18, 162). Fikrimizcə, *Nügədi* və *Nüvədi*, *Nüyədi* və s. adlanan kəndlər bu etnonimlə bağlıdır. *Türqiş* adı ilə VI əsrdə tarix meydanına çıxan etnosiyasi birlik VIII əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur (19, 132-136). Azərbaycanda qarşılaşdığımız *Tırkəşəvənd* (Kəlbəcər rayonunda kənd), *Türkeş* (Oğuz rayonunda kənd), *Türkeş* (Şahbuz rayonunda kənd) kimi toponimlər bu etnosun bir hissəsinin türkmanlara qatıldığını göstərir. *Kibir* etnonimi Çin qaynaqlarından *kibi/kıbir/kibir* şəklində transkripsiya olunur (20, 247; 109; 112; 115-116). Onlar *Tele* adlanan etnik birliyə daxil olan boylardan biridir (20, 247-248). *Kəbirli* deyilən tayfa adı və onunla bağlı toponimlər qədim *kibir* etnonimi ilə bağlıdır. Onların Qars və Çıldırda yerləşən başqa bir qolu *kibirli* adlanır (21, 255). *Kibirlər* haqqında Çin qaynaqlarında sonuncu məlumat 842-ci ilə aiddir (20, 248). Çox ehtimal ki, bu tarixdən sonra onlar türkmanların tərkibinə qatılıb. *Təkləli*, *muğanlı* kimi qədim etnonimlərlə bağlı tayfa adlarını və toponimləri görməmək mümkün deyil. Azərbaycanda geniş yayılmış *Təkləli* və *Muğanlı* tayfa adı və toponimi eyniadlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Hər iki tayfa Monqolustan coğrafiyasında yerləşən *Təklə* və *Muğan* çölünün adı

ilə bağlıdır və onlar öz adlarını tarixən məskunlaşdığı və formalaşdığı bölgənin adından alıb. Əlbəttə, Azərbaycan ərazisində türksoylu etnik birliklərin və onlara mənsub olan tayfaların adını yaşadan daha qədim toponimlər var və onlara dair maraqlı araşdırmalar mövcuddur (22, 15) və s. Ancaq biz yuxarıda tayfa adlarını sadalayarkən onların *tərəkəmə/türkman* mənsubiyyətini nəzərə almışıq. Məlumdur ki, qeyri-türkman tayfalar, məsələn, *padarlar və ayrımlar* bu gün də özlərini tərəkəmə (türkman) saymırlar.

Padarların özlərini tərəkəmə saymamalarının səbəbi aydındır. *On uyğur* uruqlarından biri olan *padarlar* monqol siyasi birliyinin içərisində idi (9, 254). Elə ona görə də daxil olduqları siyasi birliyin adı ilə tanınırdılar. Bu gün şimal rayonlarında türksoylu oturaq əhalinin *muğal* adlanması deyilən hadisənin xatirəsidir.

Türkmanların etnik tərkibindən danışarkən uyğurlardan yan keçmək olmaz. Heç şübhəsiz ki, sözügedən etnosun tərkibinə qədim uyğur boylarından da müəyyən oba və oymaqlar qatılmışdır. Biz burada nə oğuzların tərkibinə qatılıb oğuzlarla birgə “türkman olan”, nə də etnosun formalaşmasından sonra məlum siyasi səbəblərlə bağlı olaraq türkmanların arasına düşən uyğurları nəzərdə tuturuq. Söhbət yaranış prosesində türkmanların tərkibinə qatılan təmiz uyğurlardan gedir. Əlbəttə, *eymurları* oğuzlarla birgə “türkman olan” və ya *padarları* Elxanlı dövlətinin süqutundan sonra türkmanların içərisinə düşən uyğurlar saymaq olar. Ancaq müasir türkmənlərin “təmizqanlı türkmən” saydığı *yomut* adlı məşhur uyğur tayfası, şübhəsiz ki, birbaşa türkmanların içərisinə qatılan uyğurlardan olmuşdur. *Yomut* etnonimi G.Şleqelin *yamutkar*, C.Hamiltonun *yabutkar* şəklində transkripsiya etdiyi doqquz uyğur tayfasından birinin türkmanlaşmış şəklidir (23, 367).

Azərbaycan onomastikasında qarşılaşdığımız *Buğakər* C.Hamiltonun Çin qaynağından bokasıkır/bokasıkıt şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının türkmanlaşmış şəklidir (23, 367). *Amudux* G.Şleqelin Çin qaynağından *amutik* şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının türkmanlaşmış şəklidir (23, 368) (Qubadlı rayonunda və Zəngəzurun Ermənistanına aid hissəsində kənd və pir adları). *Həkəri/Həkərli* (çay adı və onun axdığı ərazinin tarixi adı) C.Hamiltonun Çin qaynağından *xeqersuv* şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının türkmanlaşmış şəklidir (24, 26). Türkmənistan türkmənləri arasında olan *ağar* tayfa adı və Güney Azərbaycanda *Əhər* mahal adı bu etnonimlə bağlıdır. Maraqlıdır ki, Əbülqazi *ağar* və *aymaklıları* ??? əslən uyğur olan İrkıl Xocanın soyundan olduğunu bildirir (12, 74). *Kürdəmir* (rayon mərkəzinin adı) kimi adlarla uyğur tayfalarının siyahısında qarşılaşırıq. Fikrimizcə, Kürdəmir toponimi C.Hamiltonun *kürləmur/türləmvur* şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının adı ilə bağlıdır (24, 26). Onların ən azı bir hissəsinin, *yomut* kimi “türkman olan” uyğurlardan olmasını düşünmək olar. Rəşidəddinin məlumat verdiyi *ebişlik* adlı uyğur tayfasını (1, 147) *ebişlər* şəklində qaraqoyunlu türkmanlar arasında görmək bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır (21, 47). Fikrimizcə, *ibişli* tayfa adı və *İmişli* (rayon mərkəzi) toponimi *ebişli* etnonimi ilə bağlıdır. Sözügedən uyğur tayfalarının türkmanların tərkibinə qatılması, çox güman ki, 840-cı ildə Uyğur xaqanlığının dağılmasından sonra baş verib. Bu hadisədən sonra 15 uyğur tayfasının qərbə, Beşbəliq ətrafındakı karlukların yanına köçməsi haqqında Tanşunun verdiyi məlumat xüsusi əhəmiyyət daşıyır (20, 133). Ən nəhayət, uyğurların türkmanların tərkibinə qatılması oğuzlardan öncə baş verib. Əks təqdirdə, Oğuznamə ilk Oğuz tərəfdarlarına *uyğur* adı verməzdi. Be-

lə görünür ki, uyğurlar nəinki türkmanların tərkibinə daxil olmuş, hətta oğuzlara qədər bu yeni etnosun içərisində dominant rol oynamışdır.

Göründüyü kimi, türkmanlar oğuzların İslamı qəbul etməsindən ən azı 200 il öncə bir etnos olaraq mövcud idi və bu etnos türksoylu etnik qruplardan olan oba və oymaqları öz içərisinə almışdı. Ancaq X əsrdən başlayaraq oğuzların İslamı qəbul edib türkmanlara qatılması bu etnosun taleyində mühüm rol oynadı. Türkmanların içərisinə oğuz axını o yerə gətirib çıxardı ki, türkman dünyasında oğuzların çəkisi yerdə qalan etnik qruplara məxsus oba və oymaqların çəkisindən qat-qat ağır oldu. Kəmiyyət dəyişməsi, həmişə olduğu kimi, keyfiyyət dəyişməsinə keçdi. Yəni oğuzların yeni etnos içərisində kəmiyyət etibarilə çoxluğu yeni etnik sistemin təbiətini müəyyən etdi. Bu baxımdan oğuz boylarından qopan oba və oymaqların türkman cəmiyyətində kanqlı, qıpçaq, karluk, xələc boylarından üstün tutulması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İrəlində ətraflı şəkildə bəhs edəcəyimiz kimi, *iq/qul* prinsipi ilə təsnif olunan türkman cəmiyyətində oğuz boylarına mənsub olan oba və oymaqlar “kök”, “əsas” anlamı daşıyan *iq*, kanqlı, qıpçaq, karluk, xələc boylarından qopan oba və oymaqlar isə *qul* kateqoriyasına daxil edilirdi (25, 96-97). Bu hadisə türkmanların oğuzları özlərinin əsas etnik əcdadı saymaları ilə bağlı idi.

TÜRKMAN DİLİ. Əgər xalq varsa, onun dili də var. Bu baxımdan Əbu Həyyan sözlüyündə *türkman/türkmən dili* ifadəsinin özünə yer tapması qərribə görünməməlidir (26, 61; 67) və s. Bununla yanaşı, dil araşdırmalarında sözügedən etnosla məlum tarixi münasibətin təsiri altında *türkman dilinin* üzərindən sükutla keçilir və bu dilə *oğuz dili* adı verilir. Dilçilik ədəbiyyatında türk dillərinin müəyyən qrupuna *oğuz qrupu dilləri* adı verilməsi bu düşüncənin ifadəsidir (27, 94; 28). Qeyd etmək istərdik ki, oğuz etnoniminin türkman etnoniminin yerini tutması etnik baxımdan nə dərəcədə doğrudursa, dil baxımından da o dərəcədə doğrudur.

Etnosun formalaşmasında oğuz tayfaları əsas rol oynadığına görə *türkman dili* oğuz dilinin əsasında formalaşmışdır. Ancaq bu etnosun tərkibinə, deyildiyi kimi, oğuzlardan başqa, qıpçaq, karluk, uyğur, xələc və s. kimi türksoylu etnik birliklərdən olan oba və oymaqlar da qatılmışdır. Bu hadisə türkmanların dilinə təsirsiz ötürülmədi. Nəticədə yeni etnosun dili etnik tərkibinə uyğun şəkildə qıpçaq, karluk və s. dillərin təsirinə məruz qalmış oğuz dili əsasında formalaşdı. Qarşıya çıxan bəzi faktlara nəzər salaq. “Divanü lüğət-it-türk”də təsvir olunan oğuz və qıpçaq dili arasında müştərək elementlər bir etnosun tərkibində olan iki etnik qrupa məxsus dialektlərin çarpazlaşması ilə bağlı deyilmi? Gəlin unutmayaq, “Divan” oğuz birliyinin dağılmasından 100 il, türkmanların bir etnos olaraq tarix səhnəsinə çıxmasından 200-250 il, oğuzların bu etnosun tərkibinə qatılmasından ən azı 150 il sonra yazılmışdır. Deməli, iki dialektin çarpazlaşması üçün kifayət qədər vaxt olmuşdur. M.Kaşğarlı da öz əsərində məhz bu vəziyyəti təsvir edir. Ancaq keyfiyyətə yeni dilin ortaya çıxışını anlama bilmir. Başqa bir fakta nəzər salaq. Anadolu və Azərbaycan ədəbi dilinin oğuz dili əsasında formalaşdığını söyləyən araşdırıcılar qıpçaq, karluk və s. dillərin qərb dialektlərinə nisbətən şərq dialektlərinə və Azərbaycan ədəbi dilinə güclü təsir etdiyini etiraf edirlər (29, 84). Eyni fikir müasir türkmən dilinin dialektlərinə də aiddir (27, 138). Bu halda görmək çətin deyil ki, deyilən xüsusiyyətlərə malik dil materialına *oğuz dili* adı vermək doğru deyil. Elə isə bu dilin *türkman dili* olduğunu çəkinmədən söyləmək olar. Bununla bağlı

olaraq, bir məsələnin də üzərində dayanmaq istərdik. Məlumdur ki, orta əsrlərə aid bir çox əsərlər dil xüsusiyyətlərinə görə (etnik ünvanı göstərilmədən) təsnif olunur. *Oğuz-qıpçaq dilli əsərlər* bu təsnifatda ayrıca yer tutur. Araşdırıcıların fikrinə görə, qıpçaq dilinə nisbətən oğuz dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi bu abidələr az və ya çox dərəcədə uyğur dilinin təsirinə məruz qalmış vəziyyətdədir (30, 149-150; 31, 168-170). Qıpçaq dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi *qıpçaq-oğuz dilli əsərlər* də, bu baxımdan, istisna təşkil etmir. Burada söhbət qıpçaq dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi türkman dilində yazılmış əsərlərdən gedir. İstər-istəməz sual olunur: oğuz dili ünsürlərinin üstün olduğu və qıpçaq, uyğur dili ünsürlərini öz içərisinə alan, eləcə də qıpçaq dil ünsürlərinin üstün olduğu bu abidələrin etnik ünvanını göstərərək onları *türkman dilində* yazılmış əsərlər saymaq olmazmı? Elə buradaca söyləməyi lazım bilir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının titul səhifəsində yazılan “ala lisani-taifeyi-oğuzan” ifadəsi bizi qorxutmamalıdır. Bu ifadə dastanların oğuzlardan bəhs edən məzmunundan və Oğuznamə dili ilə (epik-poetik dillə) o dövürkü canlı danışq dilinin fərqliliklərindən qaynaqlanır.

Ən nəhayət, yuxarıda deyilənlərə əsaslanıb müasir türk dillərinin təsnifi zamanı aparılan “oğuz qrupu” bölgüsünün tərkibində başqa dil ünsürləri də olan bu dili *oğuz dili* adlandırmaq onun həqiqi simasına kölgə salır. Yəni bu dilin tərkibində olan qıpçaq, karluk və s. dil ünsürləri dil qrupuna verilən ada sığmır. Ancaq tərkibində qıpçaq, karluk və s. dil ünsürləri də olan dilə “oğuz qrupu” deyil, “türkman qrupu” adı versək, onda etnosun tərkibi ilə dilin xüsusiyyətləri biri-birini tamamlayar. Söz dilçilərimdir.

TÜRKMAN COĞRAFIYASI. Etnosun coğrafiyasından da bəhs etmək istərdik. “Türkman ölkəsi”nin artıq VIII əsrdə mövcud olduğu qeyd edildi. X əsrdə Məqdisi (947-1000) Ordu şəhərindən bəhs edir və “türkmən padşahının” bu şəhərdə oturmasını bildirir (9, 186; 14, 81). Biruni “Türkman ölkəsi” adlandırdığı ərazini oğuzların şərqində yerləşdirir (14, 83-85). Beləliklə, X əsrdə “Sırdərya, Talas, Çu hövzələri” karluk və xələclərlə birgə “türkman olan” oğuzların yaşadığı ərazi sayılır (14, 83-85). Biruninin məlumatlarına görə, XI əsrin əvvəllərində türkmanlar Jetisunun qərbində, Sırdəryanın orta axarında və Məvarənnəhrdə yaşayırdılar (14, 84). Xalqların köçü ilə əlaqədar olaraq, Mərvazinin verdiyi bilgiyə görə, türkmanlar oğuzların şərq əyalətlərini tuturlar. Bu ərəfdə səlcuqluların Dandanakan adlı bölgədə Qəznəli ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratması (28 may 1040-cı il) türkman tarixində böyük hadisələrə yol açdı. Dandanakan qələbəsindən sonra Böyük Səlcuqlu imperiyasının təməli qoyuldu. Türkmanlar Səlcuqlu dövlətinin bayrağı altında İrani, Azərbaycanı, Ərəbistanı fəth etdilər. Bizans dövləti ilə səlcuqlular arasında baş verən məşhur Malazgirt savaşından (1171) sonra Anadolu torpaqlarının əksəriyyəti səlcuqluların əlinə keçdi. Orta Asiyada otlaq darlığından əziyyət çəkən türkmanların səlcuqluların hakimiyyəti altında olan – İrana, Azərbaycana, Anadoluya, Şimal-şərqi Ərəbistana kütləvi axını başladı və bu axın XIII əsrə qədər davam etdi. Mərvazi bu vəziyyəti səciyyələndirərək yazırdı: “...müsəlman olanlar İslam ölkələrinə dağıldılar. Orada yaxşı bir siyasət yürüdərək İslam torpaqlarının çoxunu ələ keçirdilər və oranın hökmdarı və sultanı oldular” (32, 97).

Qarakitayların 1137-ci ildə qaraxanlılar, 1142-ci ildə səlcuqlular üzərində qələbəsi türkman tarixinin kədərli səhifələrindəndir. Bu hadisədən sonra türkmanların böyük əksəriyyəti doğma yurdları olan Türküstandan (Qaraçuğ dağının ətəklərindən

və Sırdəryanın orta axarlarından) çıxıb Xorasana və Farsa axışdılar (14, 229). Xatırladaq ki, Bəlx oğuzları deyilən sonuncu oğuzlar da bu hadisə nəticəsində Bəlx və Xüttəlan ətrafına köç etdilər (6, 113; 7, 194). Monqol yürüşləri zamanı türkmənlər yenidən doğma yurdu tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Türkünstan türkmənləri haqqında sonuncu məlumat 1273-1277-ci illərə aiddir (6, 112). Beləliklə, türkmənlər, əsas etibarilə, Xəzər dənizinin şərqində, Xorasanda, İranda, Azərbaycanda, Anadoluda, Şimal-şərqi Ərəbistanda məskunlaşdılar. Tarixdə belə geniş coğrafi məkana yayılmış xalqların sayı azdır. Onların vahid etnos kimi inkarında yayıldıqları geniş coğrafiyanın rolu az olmayıb? Bir çox araşdırmalarda etnosun bütövlüyü etiraf olunmadan yaşadıkları coğrafiyaya görə təqdim olunur. Xəzəryanı, Xorasan, İraq, Azərbaycan, Anadolu, Şam, Hələb, Misir və s. belə coğrafi təyinlərdəndir. Ən acınacaqlısı isə odur ki, bu coğrafi təyinlərə bəzən etnik məzmun verilir (7, 127).

Türkmənlər yayıldıqları böyük coğrafiyada onlarla xalqı öz içərisinə alıb superefnosa çevrildilər. Bu ərazilərdə qurulan onlarla dövlət, o cümlədən Böyük Səlcuqlu imperiyası, Xarəzmşahlr imperiyası, Osmanlı imperiyası, Qaraqoyunlu və Ağ-qoyunlu dövlətləri böyük türkmən xalqının siyasi zəkasının məhsuludur.

Orta əsrlərimizin hər guşəsində, hər bucağında, hər səhifəsində türkmən zəkası, türkmən əli, türkmən izi var. Türk dünyasına mənsub zəka sahiblərinin bir çoxu ya birbaşa türkmən, ya da irəlidə görəcəyimiz kimi, onların oturaq həyata keçərək *türk* adı ilə tanınan hissəsinə mənsub şəxsiyyətlər olmuşdur.

Klassik şairlərimiz öz əsərlərində mənsub olduqları xalqın adını dilə gətirir və onunla fəxr edirdilər. Nəsimi bir şeirində ərəb dilində danışana “türkmən” deməyin doğru olmadığını söyləyir:

Ərəb nitqi dutulmuşdur dilindən

Səni kimdir deyən ki türkmənsən (33, 348).

Pir Sultan Abdal türkmənlərin yaylağa gedə bilməməsindən acı-acı şikayət edir:

Bu il bu dağların qarı əriməz,

Əsər badi-səba, yel bozuk-bozuk.

Türkmən kalkıb yaylasına yürüməz,

Yıkılmış aşiret, il bozuk-bozuk (34, 116, 117).

Koroğlu isə dar vaxtında türkmənləri köməyə çağırır:

Dava günü, dəlilərim, bu gündür,

Sinəm üstə bu dağılan düyündür,

Koroğlu der: məşhər günü bu gündür,

Gönder türkmənlərdən xanlarım gəlsin (35, 509).

Beləliklə, İslam dininin Türkünstanda yayılması ilə bağlı olaraq türkmənsoylu etnik qruplar da bu yeni dinə biganə qalmır. Onlardan bir qrupun bu dini qəbul etməsi ilə bağlı olaraq (çox ehtimal ki, VII əsrin sonlarında) yeni bir etnogenez prosesinin əsası qoyulur. Bu prosesin nəticəsi olaraq VIII əsrdə türkmən xalqı tarix səhnəsinə çıxır. İslam inancı əsasında yaranan bu xalq oğuzlar əsas olmaqla o dövrdə mövcud olan müxtəlif türk etnik birliklərindən qopan tirə, oba, oymaqlar əsasında yaranmışdı. Tarix səhnəsinə yeni çıxan bu xalq öz təbiəti etibarilə türk tarixində yeni hadisə idi.

Türk etnik birlikləri, adətən, tayfalar ittifaqı (konfederasiya) şəklində təşkil olunurdu və bu tayfalar arasında “böyük-küçük” prinsipi ilə ierarxik asılılıq olurdu. Türkmənlər müxtəlif tayfaların tirələrindən ibarət olan ellər şəklində təşkil olunurdu. Ancaq bu ellər arasında “böyük-küçük” prinsipi ilə ierarxik asılılıq yox idi.

Бöyük-kiçik münasibəti bu xalq içərisində, irəlidə görəcəyimiz kimi, başqa səviyədə və yalnız mənəvi müstəvidə fəaliyyət göstərirdi.

Türkmanların o dövrdə mövcud olan və ya ondan sonra yaranan başqa türk xalqlarından fərqi onda idi ki, onlar (məsələn, bulqarlar kimi) İslam dinini sadəcə qəbul etməmişdilər, İslam inancı əsasında yaranmışdılar və bu yaranış VII əsrin sonlarından başlanan etnogenez prosesinin nəticəsində baş vermişdi.

Qədim türk etnik birlikləri ilə müasir türk xalqları arasında varislik münasibətinin səciyyəsinə təsvir etməli olsaq, onda aşağıdakı mənzərə alınır. Müasir qırğızlarla qədim qırğızlar, qazaxlarla qədim qırçaqlar, özbəklərlə qədim karluklar, uyğurlar, Kazan tatarları ilə qədim bulqarlar, qırçaqlar və s. arasında heç bir xalq dayanmadığı halda, Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri və Türkmənistan türkmənləri ilə oğuzlar arasında türkmanlar dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Фазлуллах Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 1. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1952
2. Агаджанов С.Г. Средневековые этимологии названия «туркман». Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад: Ылым, 1977
3. Агаджанов С.Г. Новые материалы о происхождении туркмен. Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук, №2, 1963
4. Толстов С.П. Города гузов. Советская этнография. 1947, №3
5. Köyümen M. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989
6. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul: Ana Yayınları, 1980
7. Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. Москва: Наука, 1991
8. Босворд К.Э. Нашествие варваров: появления тюрков в мусульманском мире. Мусульманский мир. 950-1150. Москва: Наука, 1981
9. Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981
10. Бартольд В.В. Еще о слове «сарт». Сочинения. Т. II, ч. 2, Москва: Наука, 1964
11. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. Избранные сочинения. Т. I, Москва: Издательство Восточной Литературы, 1960
12. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1958,
13. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Ленинград: Наука, 1990
14. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: Ылым, 1969
15. Gökalp Z. Türk Medeniyeti Tarihi. İstanbul: Güneş Matbaacılık T.A.S., 1976
16. Кузеев Р.Т. Происхождение башкирского народа. Москва: Наука, 1974
17. Гумилев Л.Н. Удельно-лестви́чная система у тюрков в VI-VIII веках. Советская этнография, 1959, №3
18. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва: Клышников, Комаров и Ко, 1993
19. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991
20. Грум-Грижимайло Т.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II, Санкт-Петербург: 1926
21. Eröz M. Yörükler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfi, 1991
22. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991

23. Ögel B. Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri. Belleten, XIX, 75, Ankara: 1955
24. Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X-XIV вв. Москва-Ленинград: Наука, 1966
25. Васильева Т.П. Этнические компоненты в составе туркмен, по данным этнографии. Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад: Ылым, 1977
26. Əbu Nəyyan Əl-Əndəlusi. Kitabı əl-idrak li-lisan əl-ətrak (türk dillərini dərkətmə kitabı). Bakı: Azərnəşr, 1992
27. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981
28. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. Вып. 2. Москва: 1952, internet resursu
29. Гужеев В.Т. Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии. Тюркологический сборник, 1972. Москва: Наука, 1973
30. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосров и Ширин» Кутба. Кн. I, Москва: Наука, 1975
31. Щербак А.М. Огуз-Наме, Мухаббат-Наме. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959
32. Mervazinin Eserinin Türklerle İlgili Babının Tercümesi. Osmanlı Tarihleri. C. I. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949
33. Nəsimi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973
34. Pir Sultan Abdallar. İstanbul: Erman Yayınevi, 1984
35. Azərbaycan dastanları. IV c., Bakı: Çıraq, 2005

